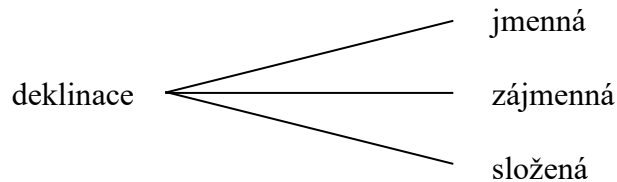

DEKLINACE

Deklinační systém pozdní psl. si lze představit následovně:

Jmenná a zájmenná deklinace jsou starobylé, jejich kořeny sahají až do ide. jazykového dávnověku. Naproti tomu deklinace složená je vývojově výrazně mladší: konstituovala se v rané psl. (možná již v období protobaltském).

Pád

Psl. pádový systém stejně jako nč. 7 pádů: pády se liší svým stářím: zejména nom. a ak. starobylé, jiné mladší.

V uspořádání pádového systému stč. proběhlo v porovnání s psl. velmi málo změn:

a) Změna bezpředložkového lokálu v předložkový v průběhu 14. stol.: *dal **Ploškovicích** zem´u* (v Ploškovících), času ***zimě** Durink děťátko na led vyvede* (v zimě)

b) Splynutí vokativu s nominativem (tj. fakticky zánik vokativu) jen v některých nespisovných útvarech nč. se objevuje v *a*-kmenové deklinaci (*to máš, holka, těžký*). Jisté náznaky nominativu-vokativu lze pozorovat již ve staré češtině: *liška, co to neseš* (‘liško‘).

Rod

U substantiv se v ide. jazykovém prazákladu patrně rozlišoval rod personální (životný) a věcný (neživotný/nerozlišený). Později došlo k přebudování tohoto systému:

1. z personálního rodu se vyvinuly rody lišící se podle sexuálních znaků na mužský a ženský,
2. z věcného rodu se vyvinul rod vzhledem k sexuálním znakům bezpříznakový, tj. neutrum.

Gramatická kategorie rodu byla do značné míry spojená s jazykovým systémem, neboť nositelem mužského a ženského rodu byla také řada neživotných substantiv: **gradъ* = maskulinum, **krъvbъ* = femininum.

Pojetí rodu podle sexuálních znaků v zásadě zdědila psl., nicméně na jejím sklonku se v rámci mužského rodu začala krystalizovat kategorie personálnosti a životnosti.

Číslo

V psl. vedle sg. a pl. se vyskytoval duál neboli číslo dvojné. Původně se zřejmě pojil se substantivy vyskytující se v páru, v dalším vývoji se proměnilo v gramatickou kategorii signalizující, že substantivem označované entity se vyskytující v počtu dva.

Stč. zdědila kategorii duálu ještě v plném rozsahu, její flexe se však vyznačovala zarážející symetričností: s výjimkou tvarů osobních zájmen bylo každé duálové paradigma tvořeno třemi pádovými formami: jednou pro nom., ak., vok., druhou pro gen., lok. a třetí pro dat., instr.

Ustup duálu je možno pozorovat v psaných památkách 15. století, nejprve u sloves a adjektiv.

Původní duálové formy zůstaly zachovány do nč. jen ve zbytecích: u číslovek *dva, oba*, ve větší či menší míře u substantiv označujících párové lidské orgány *oči, uši, ruce, nohy, ramena, kolena* a ve spojení *dvě stě, našima rychlýma nohama*.

Vývojové trendy české deklinace:

1. Vliv kategorie rodu a životnosti na vývoj české deklinace

Jeho prvním výrazným projevem byl tzv. genitiv-akuzativ u životných maskulin. Původní psl. mužské *o-* a *jo-*kmeny se vyznačovaly homonymií nom. a ak., a tak z psl. věty **otъcbъ bijetъ synъ* nebylo jasné, kdo je původcem děje a kdo je dějem zasažen. Z tohoto důvodu začaly pronikat formy gen. do ak. (proto genitiv-akuzativ).

V dalším vývoji se projevil vliv kategorie životnosti na nom. pl. neživotných m. Původní tvary *potoci, meči* byly nahrazeny formami akuzativními (jde tedy o tzv. akuzativ-nominativ) *potoky, meče*.

Tato změna se vysvětluje jako výsledek systémové harmonie, přenesené ze singuláru do plurálu. Výchozí stav demonstruje následující tabulka:

	sg.		pl.	
	+životné	-životné	+životné	-životné
1.	<i>vlk</i>	<i>potok</i>	<i>vlci</i>	<i>potoci</i>
4.	<i>vlka</i>	<i>potok</i>	<i>vlky</i>	<i>potoky</i>

Akuzativ-nominativ se definitivně ustálil až na počátku 17. století

Uplatnění rodového principu je patrné zejména na deklinaci mužských *a*-kmenových a *ja*-kmenových substantiv:

plurál *a*-kmenů

stč.

nč.

	f.	m.	inovace	vzor předseda
1.	<i>žen-y</i>	<i>vévod-y</i>	personální koncovka <i>-ové</i>	<i>předsed-ové</i>
2.	<i>žen-Ø</i>	<i>vévod-Ø</i>	mužská koncovka <i>-óv</i>	<i>předsed-ů</i>
3.	<i>žen-ám</i>	<i>vévod-ám</i>	mužská koncovka <i>-ům</i>	<i>předsed-ům</i>
4.	<i>žen-y</i>	<i>vévod-y</i>		<i>předsed-y</i>
5.	<i>žen-y</i>	<i>vévod-y</i>		<i>předsed-y</i>
6.	<i>o žen-ách</i>	<i>o vévod-ách</i>	mužská koncovka <i>-ech</i>	<i>o předsed-ech</i>
7.	<i>žen-ami</i>	<i>vévod-ami</i>	tvrdá mužská koncovka <i>-y</i>	<i>o předsed-y</i>

2. Stírání rodových rozdílů v plurálu

Od 17. stol. trend vedoucí k unifikaci plurálních koncovek rodově odlišených. Tento proces lze dobře pozorovat zejména v nespisovných útvarech češtiny: např. se projevuje v nom. pl. složené a zájmenné deklinaci. Zde došlo ke sjednocení forem neživotného maskulina, feminina a neutra:

ti dobří chlapci, ty dobré hrady / ženy, ta dobrá děvčata → *ti dobří chlapci, ty dobré (-ý) hrady / ženy / děvčata.*

V českých dialektech v užším smyslu a v obecné češtině dokonce splynuly i tyto dvě formy:

ti dobří chlapci, ty dobr-ý hrady / ženy / děvčata → *ty dobr-ý hrady chlapci / ženy / děvčata.*

Unifikační tendence vedoucí ke stírání rodových rozdílů v pl. jsou patrné na nár. vývoji forem dat., lok. a instr. subst. deklinací: v řadě českých dialektů se alespoň ve formě dublety vyskytuje lok. *-ách / -ach* (*o plotach, ženach, městach*) a pl. *-ama* (*chlapama, ženama, městama*):

3. Pádový synkretismus

Jak je z předchozího výkladu patrné, pro vývoj české deklinace je příznačný pádový synkretismus, tzn. vzájemné vyrovnávání pádových forem.

Vedle výše citovaných případů genitivu-akuzativu, akuzativu-nominativu či nominativu-vokativu se lze setkat s celou řadou dalších případů, např.:

- lokál-instrumentál sg. m. a n. složené deklinace (*dobrém* → *dobrým*);
- lokál-genitiv v deklinaci číslovky *tři* (*tří* → *třech*).

4. Vliv hláskových změn

Hláskové změny zejména působily rozvinutí flektivního charakteru psl., pč. a stč. deklinace, neboť jejich zásluhou vznikly další podoby koncovek:

a) Psl. přehlásky posílily formální odlišení tvrdých deklinací od deklinací měkkých (*o*-kmenů od *jo*-kmenů):

**lěto X *mor'o > *lěto X mor'e.*

b) Toto odlišení mezi tvrdými a měkkými deklinacemi podpořily další stč. přehlásky 'a / 'ä> ě, 'u > i, zčásti také 'o > ě:

**města X *mor'a > chlapa X mořě*
**městu X *mor'u > městu X moři*
**městóm X *mor'óm > městóm X mořiem.*

5. Odstranění koncovek vyvolávajících neproduktivní alternace

Např. v *o*-kmenové deklinaci jsou koncovky působící nefunkční singulárové palatalizace odstraněny:

sg. vok. *hoše* → *hochu*
 lok. *hoše* → *hochu*

JMENNÁ DEKLINACE

Původně se jmenné skloňování řídilo kmenovým principem. Tento princip spočívá v tom, že pádová forma substantiva se netvoří pouhým připojením koncovky rovnou ke slovnímu základu (tak jako v nové češtině), nýbrž v tom, že se koncovky připojují ke slovnímu základu rozšířenému o kmenotvornou příponu (o tzv. téma).

	√ <i>muž</i> ¹	√ <i>pěš</i>
sg.		X
1.	<i>muž-Ø</i>	<i>pěš-í-Ø</i>
2.	<i>muž-e</i>	<i>pěš-í-ho</i>
3.	<i>muž-i</i>	<i>pěš-í-mu</i>
4.	<i>muž-e</i>	<i>pěš-í-ho</i>
5.	<i>muž-i</i>	<i>pěš-í-Ø</i>
6.	<i>o muž-i</i>	<i>o pěš-í-m</i>
7.	<i>muž-em</i>	<i>pěš-í-m</i>

Z levého sloupce plyne, že takto tvořené pádové formy mají vnitřní strukturu:

¹ Symbol √ slouží k označení lexikálního morfu („slovního kořene“).

lexikální morf ($\sqrt{\text{mu}\check{\text{z}}}$) + **koncovka** (- \emptyset / -e / -i / -e / -i / -em)

Na proti tomu z pravých sloupců plyne, že pádová forma měkkých adjektiv má v nové češtině strukturu:

lexikální morf ($\sqrt{\text{pě}\check{\text{š}}}$) + **kmenotvorný sufix** (-i-) + **koncovka** (- \emptyset / -ho / -mu / -ho / -m)

Zbytky kmenového systému lze v nové češtině pozorovat na některých deklinačních typech:

	$\sqrt{\text{slon}}$	$\sqrt{\text{kam}}$	$\sqrt{\text{sém}}$
sg.			
1.	<i>slůn-ě²</i>	<i>kám-en-\emptyset</i>	<i>sém-ě</i>
2.	<i>slůn-ět-e</i>	<i>kam-en-e</i>	<i>sem-en-e</i>
3.	<i>slůn-ět-i</i>	<i>kam-en-i</i>	<i>sem-en-i</i>
4.	<i>slůn-ě</i>	<i>kám-en-\emptyset</i>	<i>sém-ě</i>
5.	<i>slůn-ě</i>	<i>kám-en-\emptyset</i>	<i>sém-ě</i>
6.	<i>o slůn-ět-i</i>	<i>o kam-en-i</i>	<i>o sem-en-i</i>
7.	<i>slůn-ět-em</i>	<i>kam-en-em</i>	<i>sem-en-em</i>

Kmenový princip deklinace byl v psl., potažmo ve stč. v zánikovém stádiu. Lze to demonstrovat na následujícím případu *u*-kmenové deklinace:

sg.	raná psl.		pozdní psl.		stč.
1.	* <i>sūn-u-s</i>	→	<i>syn-ъ</i>	→	<i>syn-\emptyset</i>
2.	* <i>sūn-āu-s</i>		<i>syn-u</i>		<i>syn-u / syn-a</i>
3.	* <i>sūn-āu-ei</i>		<i>syn-ovi</i>		<i>syn-ovi / syn-u</i>
4.	* <i>sūn-u-m</i>		<i>syn-ъ</i>		<i>syn-\emptyset / syn-a</i>
5.	* <i>sūn-āu-\emptyset</i>		<i>syn-u</i>		<i>syn-u</i>
6.	* <i>sūn-āu-\emptyset</i>		<i>syn-u</i>		<i>syn-u / syn-ovi</i>
7.	* <i>sūn-u-mi</i>		<i>syn-ъmъ</i>		<i>syn-em</i>

Mezi slovním základem a koncovkami se nacházela kmenotvorná přípona, která měla dva alomorfy *-u-/-āu-*.

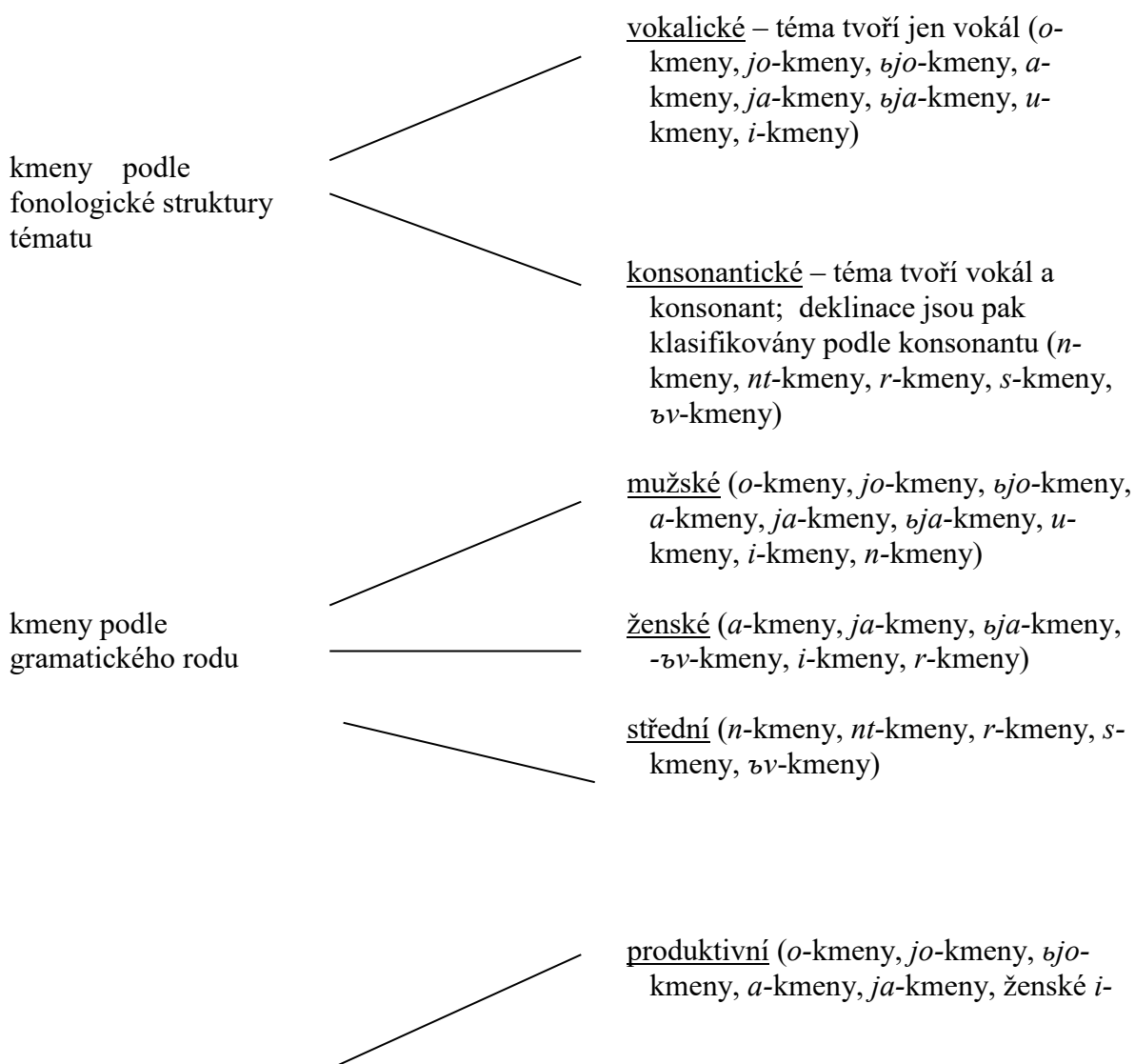
² Pádové formy vysázené s normálním řezem písma jsou buď původní nepravidelné formy (vzniklé na základě hláskových změn), anebo formy nepůvodní vzniklé mladšími morfologickými procesy.

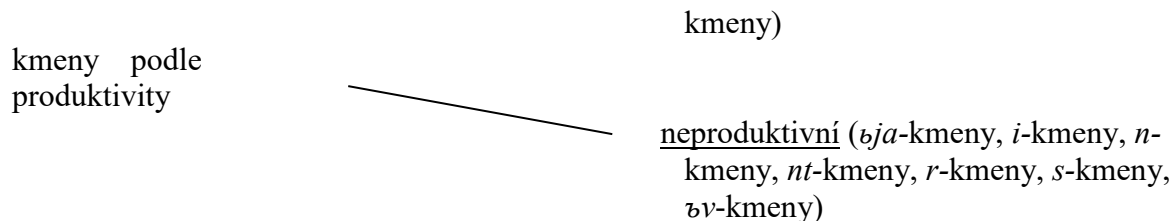
V důsledku série hláskových a morfologických změn koncovka a kmenotvorná přípona splynuly, a tudíž se zastřela původní vnitřní struktura pádových forem (tzv. proces fúze).

V období stč. byla kategorie kmene v deklinaci substantiv mrtvá. V deklinaci mužských *o*-kmenů se kmenotvorné *-o-* manifestuje pouze ve třech pádových formách:

sg.	du.	pl.
1. <i>chlap-Ø</i>	<i>chlap-a</i>	<i>chlap-i</i>
2. <i>chlap-a</i>	<i>chlap-ú</i>	<i>chlap-Ø</i>
3. <i>chlap-u</i>	<i>chlap-oma</i>	<i>chlap-óm</i>
4. <i>chlap-Ø / chlapa</i>	<i>chlap-a</i>	<i>chlap-y</i>
5. <i>chlape-e</i>	<i>chlap-a</i>	<i>chlap-i</i>
6. <i>o chlap-ě</i>	<i>chlap-ú</i>	<i>chlap-iech</i>
7. <i>chlap-em</i>	<i>chlap-oma</i>	<i>chlap-y</i>

Klasifikace kmenových deklinací v psl. (a stč.):

Produktivní deklinace = množina substantiv skloňovaných tímto způsobem je otevřená, tzn. do této deklinace náleží velký počet substantiv, event. podle těchto deklinací se skloňují nově tvořená/přejatá substantiva.

Neproduktivní deklinace = množina substantiv skloňovaných tímto způsobem je uzavřená, počet substantiv náležejících do této deklinační třídy je nízký; tato substantiva přecházejí k jiným deklinacím, např. mužské *u*-kmeny k mužským *o*-kmenům.

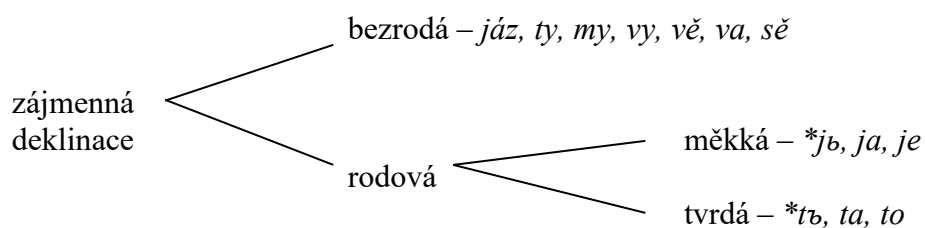
ZÁJMENNÉ SKLOŇOVÁNÍ

Je velmi starobylá (některé typy zájmenné deklinace jsou nejstaršími flektivními třídami jmen).

Většina zájmen se skloňuje podle zájmenné deklinace, nicméně některá zájmena se mohou skloňovat podle deklinace složené (např. vztažné a tázací zájmeno *který*).

Příslušníci některých ostatních slovních druhů (zejména číslovky) se mohou skloňovat podle některé ze zájmenných deklinací.

Pro flektivní morfologii zájmen není příliš důležitá jejich funkční stránka, tj. jestli jde o osobní, tázací nebo ukazovací zájmena, mnohem důležitější je gramatický rod, resp. to, jestli dané zájmeno vyjadřuje, nebo naopak nevyjadřuje gramatickou kategorii rodu.

Ve vývoji zájmenné deklinace se uplatnilo několik trendů:

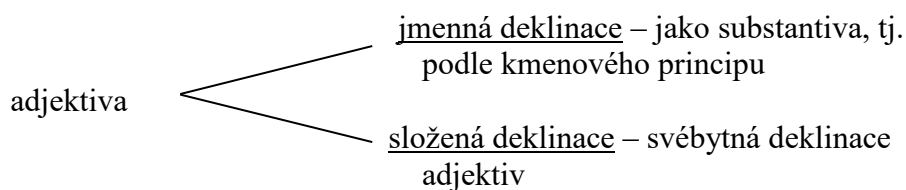
1. výrazné tvarové ovlivňování rodové zájmenné deklinace a deklinace složené (např. *našich* → *našich*);
2. hláskové změny jen mírně podpořily rozdíl mezi měkkými a tvrdými rodovými deklinacemi: *tu – ju* > *tu – ji*;
3. pádový synkretismus: *tobú, sobú* → *tebú, sebú* (podle *tobě, sobě*);

4. vzájemné tvarové ovlivňování zájmenných deklinací: *nám* → *nem* (podle *těm*), *o čem* → *o čom* (podle *tom*);
5. kmenový supletivismus (kromě starobylých osobních zájmen, jejichž supletivismus má své kořeny ide. typu *jáz* – *mně* se vytvářejí nové případy, jako je *on* – *jeho*);
6. podobně jako v jiných jmenných deklinacích se také v této deklinaci prosazuje gen.-ak; na rozdíl od jmenných deklinací však původní formy mnohdy zůstaly zachovány (existence dubletních forem pak byla využita slovosledně – srov. níže), dokonce často pronikly do genitivu (zejména s to týká *mě*, *tě*, *sě*);
7. ustálení krátkých variant pádových forem, která se stávají stálými klitiky, např. *mě*, *tě*, *sě*, *jeho* > ⁱ*ho* > *ho*, *jemu* > ⁱ*mu* > *mu*.

DEKLINACE ADJEKTIV A ADJEKTIVÁLÍÍ

Adjektiva se původně (v ide. fázi) skloňovala jako podstatná jména. Baltské a slovanské jazyky však vyvinuly vlastní specifickou deklinaci, jejíž pádové formy byly tvořeny formami jmenné deklinace a postponovanými tvary ukazovacího zájmena **jb*, *ja*, *je* (viz níže). Obě deklinace adjektiv existovaly vedle sebe – zpravidla se předpokládá, že v psl. byly složené formy exponenty kategorie určenosti, kdežto jmenné formy kategorie neurčenosti.

Zbytky tohoto původního stavu shledáváme také ve stč., v níž se adjektiva mohou skloňovat jak podle jmenné, tak podle složené deklinace:

Pro vývoj češtiny je příznačný jeden zásadní trend: formy jmenné deklinace jsou nahrazovány formami deklinace složené. Na základě tohoto vývoje, který akceleroval v 15. stol., se adj. definitivně formálně odlišila od substantiv.

Historická doba zachycuje tuto deklinaci neúplnou, zdá se, že již ve 14. stol. byla jmenná deklinace adjektiv neproduktivní, o čemž svědčí následující vlastnosti: 1. ne všechna adjektiva tvoří jmenné formy, 2. paradigmata jmenných deklinací adjektiv jsou neúplná (zejména schází nepřímé pády plurálové a duálové), 3. jmenné formy se zpravidla užívají v predikativní funkci adjektiv, v atributivní funkci se objevují výjimečně, a to zpravidla v adverbializovaných nebo frazeologizovaných případech (nom. *velika noc*, gen. *veliky noci*, dat. *velicě noci*, 4. absence některých inovací, které jsou známy z deklinace substantiv, např. schází *u*-kmenová dat. koncovka m. *-ovi* (*k stáru* X **k stárovi*, *pánu* – *pánovi*) nebo rovněž *u*-kmenová koncovka *-ove* v nom. pl. m. (*stáři* X **stárove*, *páni* – *pánove*).

Od 15. stol. platí, že (s výjimkou posesivních adjektiv) základní formou adjektiva je forma deklinace složené.

JMENNÉ SKLOŇOVÁNÍ ADJEKTIV

Podobně jako v psl. lze za základní typy jmenné deklinace adjektiv považovat:

- tvrdou deklinaci *o-* a *a-*kmenovou;
- měkkou deklinaci:
 - a) *jo-* a *ja-*kmenovou,
 - b) *ijo-* a *ija-*kmenovou.

Paradigmata těchto deklinací jsou ve stč. zpravidla neúplná, neboť se na jejich místo derou formy složené.

SLOŽENÉ SKLOŇOVÁNÍ ADJEKTIV

Podobně jako jmenná deklinace se také složená deklinace uplatňovala nejen ve skloňování adjektiv, ale i jiných slovních druhů majících syntaktickou funkci adjektiv (především zájmen, číslovek a participií).

Složená deklinace (dělicí se na tvrdý a měkký typ) byla v rámci ide. jazyků morfologickou inovací, která je známa jen z baltských a slovanských jazyků.

Vznikla složením jmenné formy adjektiva a postponovaného tvaru ukazovacího zájmena. V psl. byla tato původní struktura pádových forem ještě zřetelná, jak ukazují pády citované v následující tabulce:

maskulinum			
	o-kmen	zájmenná forma	forma psl. složeného tvrdého adjektiva
sg.			
1.	<i>*rabъ</i>	<i>*jъ</i>	<i>*dobrъ-jъ</i>
2.	<i>*raba</i>	<i>*jego</i>	<i>*dobra-jego</i>
3.	<i>*rabu</i>	<i>*jemu</i>	<i>*dobru-jemu</i>
4.	<i>*rabъ</i>	<i>*jъ</i>	<i>*dobrъ-jъ</i>

Takový způsob ohýbání se vyznačuje projevy podobnými introflexi: svou vlastní formu mají oba komponenty složeného adjektiva. Nicméně již v psl. byly takové případy „introflexe“ odstraňovány.

Na flexi složené deklinace měla fatální vliv kontrakce. Po jejím provedení se setřela hranice mezi jmennou formou a formou ukazovacího zájmena:

kontrakce pádových forem maskulina

			forma psl. složeného tvrdého adjektiva
sg.			
1.	<i>*dobrъjъ</i>	>	<i>dobrý</i>

2.	<i>*dobrajego</i>	>	<i>*dobrégo > dobrého</i>
3.	<i>*dobrujemu</i>	>	<i>dobrému</i>
4.	<i>*dobrꙋjъ</i>	>	<i>dobrý</i>

Na základě kontrakce a morfologických změn se složená deklinace na prahu historické doby definitivně emancipovala jako samostatná deklinace, která si vytvořila novou morfologickou strukturu, jež je podobná měkkým a tvrdým rodovým zájmenům. Tato deklinace se vyznačuje kmenovým principem: obsahuje kmenotvornou příponu a specifické pádové koncovky (podobně jako v deklinaci zájmen jsou poněkud izolovány formy nom. a ak.). V tvrdé deklinaci to jsou kmenotvorné sufixy *-é- ~ -ý-*, v měkké *-ie- ~ -í-*:

morfologická struktura složené deklinace

	m. tvrdých zájmen	m. složeného tvrdého adjektiva	m. složeného měkkého adjektiva
sg.			
1.	<i>ten</i>	<i>dobr-ý-Ø</i>	<i>pěš-í-Ø</i>
2.	<i>t-o-ho</i>	<i>dobr-é-ho</i>	<i>pěš-ie-ho</i>
3.	<i>t-o-mu</i>	<i>dobr-é-mu</i>	<i>pěš-ie-mu</i>
4.	<i>ten</i>	<i>dobr-ý-Ø</i>	<i>pěš-í-Ø</i>